

УДК94:271.2-535.3(477.41)"18/1917"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.05.1261>

З ІСТОРІЇ ХОРУ КИЇВСЬКОГО МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТІРЯ (XIX — ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Ольга ПЕРЕПЕЛЮК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7261-5811>
докторка філософії, викладачка кафедри історії України,
молодша наукова співробітниця, Уманський державний
педагогічний університет імені Павла Тичини,
вул. Садова, 2, 20300, Умань, Україна,
e-mail: perepelu4ka@gmail.com

У статті здійснено аналіз архівних матеріалів та останніх публікацій, що стосуються різних аспектів діяльності хористів Свято-Михайлівського Золотоверхого чоловічого монастиря з XIX до початку XX століття. Особливістю наукового пошуку стала абсолютна нерозробленість окресленої теми, звідки випливає *актуальність дослідження*. Вагомість отриманих результатів полягає у висвітленні унікальних фактів з історії монастирського хору, тобто *предмет дослідження* є кількісний склад півчих у різний час, їх персоніфікація.

Наведено імена регентів, митрополитів, які опікувалися своїми клірошанами, а також усіх причетних до діяльності хору. Проаналізовано збережені документи фінансового характеру, в яких міститься інформація про оплату праці півчих, витрати на пошив одягу та його види, харчування та навчання.

Отож *мета* статті — відтворити історію діяльності хору Михайлівського Золотоверхого монастиря з XIX до початку XX століття, коли обитель вважалась другою за значенням святинею та однією із духовних освітніх осередків Києва.

У статті застосовані культурологічний, системний, статистичний *методи дослідження*.

Ключові слова: церковний хор, Михайлівський Золотоверхий монастир, Православна церква, Іриней Фальковський, Іван Апполонов, XIX — початок XX століття, Київ.

Olha PEREPELIUK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7261-5811>
PhD (History), Lecturer, Research Assistant,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
2, Sadovaya Str., 20300, Uman, Ukraine,
e-mail: perepelu4ka@gmail.com

FROM THE HISTORY OF THE KYIV MYKHAILIVSKYI ZOLOTOVERKHYI MONASTERY CHOIR (XIX — EARLY XX CENTURIES)

Introduction. The Church choristers are direct participants in the service, and an integral part of the clergy, therefore, it is important aspect, while studying the history of famous Orthodox monasteries. In the published studies on the history of the Kyiv Mykhailivskiy Zolotoverkhyi Monastery, there is practically no mention of choristers, although for a long time there was a metropolitan see at the monastery and, accordingly, the most prestigious church choir of the Kyiv eparchy.

Problem Statement. The article analyzes archival materials and recent publications concerning various aspects of the activities of the Kyiv Mykhailivskiy Zolotoverkhyi Monastery choristers from the XIX — early XX centuries. A feature of scientific research is the absolute lack of development of this topic.

Purpose. All archival documents were to be processed for the first time. A complex approach became the methodological basis of the research. An important role in the work was played by prosopographic and statistical methods, as well as the principles of dialectics, historicism, logical-analytical, and logical-critical analysis.

Methods. The historical and cultural approaches, as well as professional art criticism (musicological) research methods, became the main ones in solving problems.

Results. The obtained results' weight lies in highlighting the unique facts from the history of the monastery choir — data on the quantitative composition of the choristers at different times, their personification, the names of the choir directors, metropolitans, who were engaged in their choristers, as well as all those involved in the choir activities.

Conclusion. The preserved financial documents are analysed, which contain information on the choristers' salaries, the cost of tailoring, and types of clothing, food, and training. The conducted research makes it possible to supplement information about one of the main monasteries in Kyiv, fill in the «blind spots» in its history, and add new personalities or previously unknown facts about the already mentioned clergy.

Keywords: church choir, the Kyiv Mykhailivskiy Zolotoverkhyi Monastery, Orthodox Church, funding for choristers, XIX — early XX centuries, Kyiv.

Вступ. Православний церковний хор у ХІХ столітті виконував одночасно два призначення — культове і культурне (мистецьке). У часи, коли держава і церква були єдиними, сакральне тісно перепліталось зі світським. Духовне мистецтво та освіта були найбільше поширеними та доступними. Участь у церковному хорі вважалась престижною, тому батьки намагалися віддати своїх дітей змалечку навчатися нотному співу. Це все доводить, що роль церковних хорів у ХІХ столітті була більшою, ніж ми уявляємо з мірил сьогодення, тому потребує детального вивчення. До того ж, церковні наспіви на українських землях довгий час зберігали ознаки народності.

Поява церковних хорів на початку ХІХ століття стала масовим явищем, яке потягло за собою розвиток системи музичної освіти та підготовки відповідних кадрів (регентів, хористів, учителів церковного співу). Не всі Київські храми на початку ХІХ століття могли похвалитися наявністю хору. При Михайлівському Золотоверхому соборі він був сформований одним із перших у місті, адже саме у цей час Києво-Михайлівський монастир був на вершині свого розвитку. Вважався другою за значенням святинєю та одним із головних освітніх осередків Київської та прилеглих єпархій. Уже тоді там діяли бібліотека, церковно-учительська школа та школа церковного співу.

Церковний хор (лік) є безпосереднім учасником богослужіння, невід'ємною частиною кліру, тому при вивченні історії православних обителів важливо не оминати увагою цього аспекту. В опублікованих дослідженнях з історії Михайлівського Золотоверхого монастиря фактично немає згадок про хористів, тому в основу статті покладено окремі справи 169 фонду ЦДІАК України «Києво-Михайлівський Золотоверхий чоловічий монастир, м. Київ» [3; 5—9; 11—12]. Зважаючи на те, що тема є доволі вузькою та специфічною, тому що потребує міждисциплінарного підходу та додаткової інформації з релігієзнавства та музикознавства, історіографія не є обширною. В основу дослідження лягла праця протоієрея Клоаса В. [1] про історію Михайлівського Золотоверхого монастиря та стаття Кривошеї Ір. [2], де є згадка про одяг для півчих Михайлівського Золотоверхого собору.

Тому мета статті — відтворити історію діяльності хору Михайлівського Золотоверхого монастиря з

ХІХ до початку ХХ століття, коли обитель вважалась другою за значенням святинєю та однією із духовних освітніх осередків Києва.

У статті застосовані культурологічний, системний, статистичний методи дослідження.

Основна частина. Михайлівський Золотоверхий монастир здавна мав свій хор, але для інтерпретації повної історії цього колективу співців бракує історичних джерел. Виявлені документи дають можливість скласти загальне, хоч і фрагментарне уявлення про нього.

При Михайлівському соборі у ХІХ столітті у різний час знаходилась митрополича кафедра і, відповідно, найпрестижніший церковний хор Київської єпархії. З 16 жовтня 1799 року на зміну колишнього настоятеля архімандрита Ієроніма (переведений у Новгород-Сіверський монастир) Святійший Синод призначив архімандрита Феофана (Шиянова). Саме він, будучи першим настоятелем Михайлівського монастиря у чині єпископа та вікарія Київської митрополії, розпорядився зібрати півчих із духовенства, тому що вони вивчали церковний спів у семінаріях і добре знали порядок богослужіння і не потребували додаткової підготовки. На той час наявністю багатоголосного хору могли похвалитися не усі Київські храми (подібні хори були раніше лише у Київському Братському та Катерининському (Грецькому) монастирях, а також у заможних громадян). У Михайлівському Золотоверхому соборі партесний спів зазвучав одним із перших у місті у 1800 році завдяки митрополиту Феофану [3, арк. 1].

Хор співців постійно оновлювався та поповнювався. Як видно з особових справ, найбільше хористів набирали з Чигиринського повіту, так як вікарій Київської митрополії Феофан був єпископом Чигиринським. Дорослих півчих зараховували у число послушників монастиря, а малолітні займалися підготовкою до вступу в духовні училища. Пізніше до архієрейського хору входили учні церковно-учительської монастирської школи, а також семінаристи, які проживали у монастирських будівлях.

Утримання хористів на час перебування при монастирі преосвященного Феофана відбувалося таким чином: «...Продовольствие и жалованье производилось из числа настоятельского кружечного удела, жалованья Его Преосвященства и доходов из оброчных статей Викариатского имущества получаемы, как ви-

дно из прихода-расходных тетрадей Настоятельско-го дома» [3, арк. 1].

Однією із найскравіших особистостей, які опікувалися церковним хором, був настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря митрополит Іриней. До того, як прийняти чернечий постриг (1786 року в Київському братському монастирі), Іван Якимович Фальковський вів активну наукову діяльність. Освіту здобував у Києво-Могилянській академії, а з 1775 до 1782 року навчався в Угорщині, де опановував іноземні мови, зокрема угорську та німецьку, а також історію, географію, експериментальну фізику й інші науки, особливо захоплювався математикою й астрономією, був одним із найкращих студентів університету та успішно склав іспити.

Навесні 1783 року Іван Фальковський повернувся у Київ, відмовившись від посади писаря в російському посольстві у Відні. Із Західної Європи привіз із собою багато книг, частину яких передав до бібліотеки Києво-Могилянської академії, де почав працювати. За 21 рік роботи в академії викладав алгебру, геометрію, астрономію, архітектуру, змішану математику, гідравліку, оптику, а також історію, географію, поезію, німецьку мову, філософію, теологію. З березня 1803 до лютого 1804 року був ректором академії. Іван Фальковський захоплювався музикою, писав музичні твори. З його ініціативи після тривалої перерви відкрито клас нотного співу, який мав задовольнити потреби академічного хору та хору Київського братського монастиря.

У 1813 році преосвященний єпископ Іриней стає коад'ютором Київської митрополії і настоятелем Михайлівського Золотоверхого монастиря. У ці роки він склав «Описание церкв Черниговской епархии», «Описания Златоверхого Михайловского монастыря» та «Описание всех православных монастырей Киевщины» [4, с. 261]. Митрополит опікувався утриманням хору: видатки на продовольство півчим здійснювалося із загальної монастирської Палати і економічної неокладної суми, а на одяг та взуття із спільної «братської кружки», крім того, їм діставалися пожертви зі служби у Хрестовій церкві.

Такий принцип фінансування співців діяв і за наступників єпископа Іриней — преосвященних Афанасія, Мелетія, Кирила із незначними поправками з волі настоятелів або за необхідності. Із 1830 до

1832 року частину заробітку півчим видавали продовольством, взуттям та одягом.

У той час, коли настоятелями монастиря були преосвященні Володимир, Інокентій та Ієремія, Духовна консисторія майже не займалася питаннями призначення півчим в архієрейський хор, а тільки вела переписку з керівництвом духовних училищ про влаштування півчим у класи по роках і здібностях. До того ж Правління монастиря виділяло кошти на забезпечення одягом, взуттям та продуктами тільки тих півчим, які були учнями семінарії та повітових училищ. Забезпечення усіх інших хористів здійснювалося на розсуд архієрея. Наприклад, 23 липня 1843 року архієрейський хор півчим при Михайлівському монастирі звертався до преосвященнішого Варлаама, єпископа Чигиринського, вікарія Київської митрополії, з проханням забезпечити верхнім одягом (літнім і зимовим) та взуттям. Під листом підписалися півчі: Георгій Крижановський, Іван Правосудович, Дмитро Маташевський, Григорій Коломойцов, Авксентій Зеленський та Єлиазар Соболевський [3, арк. 5].

Єпископ Варлаам видав резолюцію до монастирського Правління із запитанням, чи є можливість зраз забезпечити вимогу хористів про одяг та взуття і в якій мірі. Правління надало список одягу та взуття, необхідного для архієрейського хору півчим з 17 чоловік (регента, шести дорослих та десяти малих півчим).

У статті дослідниці Ірини Кривошеї знаходимо перелік предметів гардеробу півчим: «До набору повсякденного одягу для дорослих хористів належали: суконна шинель на підкладці (на 3 роки), суконний сюртук (на 2 роки), нанковий сюртук, нанкові штани, суконний картуз, 3 пари білизни та 15 рублів на чоботи (на 1 рік). Малих півчим забезпечували простим тулупом із суконною підкладкою (поки не зноситься), суконним сюртуком на підкладці та теплим картузом (на 2 роки), пестрядєвим літнім халатом, нанковим літнім сюртуком, нанковими штанами, нанковим жилетом, теплою нанковою ватною курткою, 3-ма парами білизни, 2-ма парами чобіт, картузами суконними літніми (на 1 рік)» [2, с. 84].

У середині XIX століття Михайлівський монастир активно розбудовують, у 1857 році було зведено Архієрейський будинок за преосвященного Аполлінарія. У будинку було три приймальних зали з дорогими меблями. При ньому був також одноповерхо-

вий флігель, де розміщувався хор церковних півчих та учнів духовної семінарії [1, с. 68].

Завдяки збереженим архівним документам можемо простежити, що забезпечення продовольством у цей час було доволі пристойне. Закупка продуктів здійснювалася для настоятельського дому та хору півчих. Із рапорту ключника ієромонаха Тихона за 26 січня 1850 року дізнаємося про перелік продовольства, купленого на Житньому ринку у Києві: «Для настоятельского дома зернистый икры кижычи по 0,60 коп. на 18 руб. (далі не розбірливо), 2,5 пуда свежей осетрины по 7 р. 50 к. — на 18 р. 75 к., 0,5 пуд. стерляди на 3 р. 75 к., 1 пуд маслин на 6 р., 1 бочонок голландских сельдей — 3 р. 50 к., гречишной муки 0,5 мешка 3 р. 50 к., 1 куль пшеничной муки 7 р., 1,5 пуд. коровьего масла за пуд 6 р. 50 к. на 9 р. 75 к., 1 пуд подсолнечного масла — 4 р. 5 к., 1,5 пуда белых грибов по 6 р. 5 к. на 9 р. 75 к. Всего на 94 р. 80 к., а для певчих 1,5 пуда белуги по 3 р. 75 к. на 5 р. 62,5 к., 2,5 пуда малосол: осетра по 3 р. 75 к. на 9 р. 37,5 к., 5 ф. (нерозбірливо) икры по 40 к. на 2 р., 1,5 пуда грибов по 4 р. 25 к. на 6 р. 37,5 к., 1,5 мешка гречишной муки 2-го сорта на 2 руб. 50 коп. Всего 25 руб. 87,5 коп. А всего на сумму 120 руб. 67,5 коп. серебром, что и объявлено самими купцами» [5, арк. 4].

Настоятель монастиря преосвященний Володимир влаштував хор у духовні училища для вивчення класичних наук, оскільки у дорослих півчих було багато вільного часу і більшість з них були бідними та не могли самостійно оплатити навчання. А малолітні півчі здобували освіту у повітових класах. Із «Тетради записи успеваемости и поведения учеников монастырского хора за 1875 год» стає відомо, що півчим викладали сім предметів: арифметику, географію, історію, катехизис, грецьку, російську та латинську мови. У день було по три-чотири уроки. Зберігся і список учнів-хористів за 1875 рік, їх було восьмеро: Богацький Олексій, Виноградський Артемій, Завадський Василь, Ільницький Арсеній, Краковецький Матвій, Крижанівський Іван, Радашевич Лев, Чижський Федір [6, арк. 4].

Окремою сторінкою в історії хору Михайлівського Золотоверхого собору були його регенти. Вони не тільки були керівниками хору у класичному розумінні, але і наставниками для півчих. Часто самі співці зверталися до митрополита з конкретною пропо-

зицією, як от наприкінці березня 1810 року дорослі півчі митрополичого хору Яків Зеленський, Дмитро Ковалевський, Іван Бортовський, Леонтій Шумановський, Василь Симоновський, Євфим Чернявський та Кирило Голубовський звертаються до Іриней (Фальковського), єпископа Чигиринського, на той час вікарія Київської митрополії, з проханням призначити їхнім регентом Івана Гречинського, який був наглядачем у малих півчих і навчав співу митрополичий хор [7, арк. 2].

Зберіглося декілька справ про колишнього учня Київської духовної семінарії Івана Орлова, який був призначений регентом архієрейського хору Михайлівського монастиря митрополитом Мелетієм у серпні 1827 року [8, арк. 1]. У квітні 1832 року згаданий регент звернувся до тодішнього митрополита Київського Кирила з проханням припинити керівництво хором, оскільки хотів потрапити до армійського духовенства, але спочатку повинен був одружитися. У «Прошении» значилося: «За выслуженное время снабдить жалованьем и свидетельством» [8, арк. 2].

Із 1899 по 1915 роки регентом хору при Михайлівському Золотоверхому монастирі в Києві був Аполлонов Іван Іванович (1868—1915) — засновник, керівник і викладач курсів хорового співу й теорії музики та літніх курсах для вчителів церковнопарафіяльних шкіл при Києво-Михайлівській учительській школі, автор духовних композицій [10, с. 17]. У вересні 1908 року Іван Іванович звертався до настоятеля монастиря єпископа Агапіта з проханням дозволити купити книги у бібліотеку Михайлівського архієрейського хору. Складений ним список потрібних книг включав 17 позицій по два, три або чотири примірники з кожної. Це були книги з граматики, географії, історії, арифметики, правопису, а також церковна література — катехизис та октоїх. На покупку книг наглядачу хору було виділено 29 рублів. Зазначено придбати книги у такій кількості: один екземпляр на двох учнів [11, арк. 1].

Із «Расписания на выдачу жалования певчим архиерейского хора за 1911 г.» [12] видно, що регент Іван Аполлонов отримував 35 руб. у місяць, а хористи — від 9 до 1 руб. До того ж є дані по оплаті за усі місяці, окрім трьох літніх: червня, липня та серпня. Склад хору змінювався майже кожного місяця, за виключенням регента (Івана Івановича Аполлоно-

ва), наглядача за малолітніми півчима і за сумісництвом учасника хору (Григорія Івановича Богдана), а також двох тенорів, один із яких (Олександр Надзельницький) обіймав посаду уставщика у Хрестовій Свято-Миколаївській церкві. Так, у січні, березні, квітні, травні та вересні хор налічував 11 півчих, у лютому — 10, у жовтні та листопаді 8, а в грудні — лише 6. Всього на забезпечення хору за дев'ять місяців було витрачено 903 рублі 50 копійок. Найбільші виплати були з березня по травень — 107 рублів і 50 копійок, а найменші у грудні, і становили 89 рублів [12, арк. 20].

Висновки. Церковний спів — це окраса православного богослужіння і його невід'ємна канонічна складова. Репрезентантами цього особливого музичного жанру були співці або півчі, які з поширенням на українських землях партесного співу утворювали хори. У кожного очільника православної єпархії (митрополита або архієрея) був свій хор, який вважався найстатуснішим та найкращим. Церковний хор Михайлівського Золотоверхого монастиря був одним із перших багатоголосих хорів у Київській єпархії початку XIX століття. Зважаючи на те, що при головному соборі монастиря довгий час була митрополічна кафедра, то його співці мали найвищий статус у своїй сфері — митрополічий або архієрейський хор. Архівні джерела свідчать, що керівники монастиря завжди опікувалися благоустроєм своїх півчих, не шкодуючи коштів на їжу, одяг, платню, а також дбаючи про освіту підопічних.

Проведене дослідження дає можливість доповнити інформацію про один із головних монастирів Києва — Михайлівський Золотоверхий, заповнити «білі плями» в його історії та доповнити новими персоналіями або невідомими раніше фактами про уже згаданих причетників.

1. Клос В. *Історія Михайлівського Золотоверхого монастиря*. Київ: Грані-Т, 2007. 120 с.
2. Кривошея Ір. Київський митрополічий хор у XIX столітті: реконструкція одягу півчих. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2020. Вип. 33. С. 83—89. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-83-89>
3. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)*. Ф. 169. Оп. 2 (сп. 5, § 14). Спр. 7. Арк. 1—5. Дело о певческом архиерейском хоре, 1843 р.

4. Хижняк З. Фальковський Іван Якимович. *Енциклопедія історії України*. Т. 10. Київ: Наукова думка, 2013. 784 с.
5. *ЦДІАК України*. Ф. 169. Оп. 8. Спр. 13. Арк. 1—4. Товарний чек на продукти для настоятеля та півчих Києво-Михайлівського монастиря, 1850 р.
6. *ЦДІАК України*. Ф. 169. Оп. 6. Спр. 258. Арк. 1—14. Тетрадь записи успеваемости и поведения учеников монастырского хора за 1875 год, 1875 р.
7. *ЦДІАК України*. Ф. 169. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1—2. Дело о утверждении певчего Гречинского регентом, 1810 р.
8. *ЦДІАК України*. Ф. 169. Оп. 7. Спр. 33. Арк. 1—10. Дело по прошении ученика низшего Отделения киевской духовной семинарии Ивана Орлова о принятии его регентом в певческий хор его преосвященства, 1827 р.
9. *ЦДІАК України*. Ф. 169. Оп. 2 (Сп. 5, § 14). Спр. 1. Арк. 1—13. Дело о перемене регентов певческого Архиерейского хора в Михайловском монастыре. О издании ими по описям нотных книг и тетрадей, и прочих вещей к певческому хору принадлежащих, 1832 р.
10. Муха А. *Композитори України та української діаспори: Довідник*. Київ: Музична Україна, 2004. 352 с.
11. *ЦДІАК України*. Ф. 169. Оп. 6. Спр. 406. Арк. 1. Докладная записка регента архиерейского хора о покупке книг для библиотеки хора, 1908 р.
12. *ЦДІАК України*. Ф. 169. Оп. 6. Спр. 1386. Арк. 1—20. Расписания на выдачу жалования певчим архиерейского хора за 1911 г.

REFERENCES

- Klos, V. (2007). *History of St. Michael's Golden-Domed Monastery*. Kyiv: Ghrani-T [in Ukrainian].
- Kryvosheia, Ir. (2020). The Kyiv Metropolitan Choir in the XIX century: reconstruction of choirmen's clothes. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History* (Issue 33, pp. 83—89). DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-83-89> [in Ukrainian].
- (1843). The Case of the Singings Metropolitan Choir. *CSHA of Ukraine (Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)*. F. 169. Op. 2 (sp. 5, § 14). Od. save 7. Arc. 1—5 [in Russian].
- Khyzhnjak, Z. (2013). Falkovsky Ivan Jakymovych. *Encyclopedia of the History of Ukraine* (Vol. 10). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- (1850). Commodity check for products for the abbot and singers of the Kyiv-Mikhailivsky monastery. *CSHA of Ukraine (Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)*. F. 169. Op. 8. Od. save 13. Arc. 1—4 [in Ukrainian].
- (1875). Notebook for recording the progress and behavior of students of the monastery choir for 1875. *CSHA of Ukraine (Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)*. F. 169. Op. 6. Od. save 258. Arc. 1—14 [in Russian].

- (1810). The case of the confirmation of the singer Grechinsky as regent. *CSHA of Ukraine (Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)*. F. 169. Op. 1. Od. save 30. Arc. 1—2 [in Russian].
- (1827). The case at the request of Ivan Orlov, a student of the lower Department of the Kiev Theological Seminary, to accept him as a reagent into the singing choir of His Eminence. *CSHA of Ukraine (Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)*. F. 169. Op. 7. Od. save 33. Arc. 1—10 [in Russian].
- (1832). The case of the change of the choir directors of the Metropolitan Choir in the Mikhailovsky Monastery. About the publication of music books and notebooks, other things belonging to the singing choir according to the inventories. *CSHA of Ukraine (Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)*. F. 169. Op. 2 (sp. 5, § 14). Od. save 1. Arc. 1—13 [in Russian].
- Mukha, A. (2004). *Composers of Ukraine and the Ukrainian Diaspora: Handbook*. Kyiv: Muzychna Ukraïna [in Ukrainian].
- (1908). Choir director's memorandum on the purchase of books for the choir library. *CSHA of Ukraine (Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)*. F. 169. Op. 6. Od. save 406. Arc. 1 [in Russian].
- (1911). The List for the Issuance of Salaries to the Choristers of the Bishop's Choir For 1911. *CSHA of Ukraine (Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)*. F. 169. Op. 6. Od. save 1386. Arc. 1—20 [in Russian].